

Vardas ir pavardė

Lietuviai, kaip ir daugelis kitų indoeuropiečių tautų, senovėje turėjo tik vardą. Jokių pavardžių nebuvo. Vardo pakako asmeniui iš kitų žmonių išskirti, nes bendraujančiųjų būrys būdavo nedidelis, ryšiai tarp etninių grupių menki. Vardų turėta daug ir įvairių, todėl kiekvienas bendruomenės narys galėjo gauti vis kitą.

Iš istorijos šaltinių matyti, kad taip buvo dar Vytauto laikais. Antai vienoje 1390 m. sutartyje lietuviai vadinami vien tik vardais: *Asteika*, *Bymantas*, *Einoras*, *Galigantas*, *Gedas*, *Getautas*, *Joteika*, *Klausgaila*, *Mastautas*, *Mantigirdas*, *Ramavydas*, *Surgaila*, *Tylenis*, *Vyliaudas*, *Žilpa* ir kt.

Lietuvių moterų vardai nuo vyriškųjų skyrėsi tik galūne: vyrų vardai iš seno baigdavosi *-as*, o moterų vardai – *-a*. Taigi šalia vyrų vardų *Daugirdas*, *Vaišvilta* moterų vardai buvo *Daugirda*, *Vaišvilta*. Ilgainiui, atsiradus vyrų vardų vediniams su galūne *-is*, pavyzdžiui, *Daugirdis*, *Vaišviltis* (vietoje senesnių *Daugirdas*, *Vaišvilta*), įsivyravo atitinkami moteriški vardai su galūne *-ė*: *Daugirdė*, *Vaišviltė*. Tokia moteriškų vardų galūnė atitiko bendrinių žodžių darybą, plg. *briedis* – *briedė*. Moteriškų vardų galūnė *-ė* vartota ir šalia vyriškų vardų galūnės *-as*, plg. natūralias pravardinės kilmės asmenvardžių formas *Vilkas* – *Vilkė*, bendrinius žodžius *darbininkas* – *darbininkė* ir kt. Ir dabar sakome, pavyzdžiui, *Vytautas* – *Vytautė*, *Skirmantas* – *Skirmantė*, *Antanas* – *Antanė* ir kt.

Senovės lietuvių, kaip ir kitų indoeuropiečių, vardyno branduolį sudarė dvikamieniai (dviejų šaknų) vardai, pavyzdžiui, *Daūg-vilas* (: *daūg* + *viltis* „tikėtis“), *Gìni-tautas* (: *gìnti* + *tautà*), *Vìsi-kantas* (: *vìsa* + *kęsti*, *keñčia*). Tie vardai turėjo kilnią, taurią reikšmę, plg. *Gìni-tautas* „tautos gynėjas“, *Vìsi-valdas* „kas visa valdo“, *Daūg-vilas* „kas daug viliasi“.

Ilgai dvikamieniai vardai nebuvo patogūs vartoti kasdieniniame gyvenime. Todėl jau senovėje juos imta trumpinti, pavyzdžiui, *Al̄gis*, *Geĩdas* šalia *Al̄girdas*, *Geĩdvilas*. Šie ypač tiko šeimos aplinkoje, nes turėjo tam tikrą maloninį, mažiškinį atspalvį. Suprantama, tas pats žmogus anuomet galėjo būti vadinamas abejaip: visu vardu ir jo trumpiniu (nelygu kokioje aplinkoje buvo vartojamas). Pamažu trumpiniai ėmė virsti savarankiškais vardais.

Be aptartųjų vardų, nuo labai senų laikų buvo vartojami ir pravardinės kilmės asmenvardžiai, pavyzdžiui, *Lokỹs*, *Žilỹs*, *Plikis* ir pan. Visus vardus, nepaisant kilmės, ilgainiui dar imta plėsti tam tikromis priesagomis, pavyzdžiui, *Alg-ėlis*, *Taut-ėnis*, *Plik-ūtis*...

Daugėjant žmonių ir plečiantis bendruomenėms ėmė rasti nemaža bendravardžių asmenų, juoba kad visais laikais būta tam tikrų vardų madų: kai kurie vardai plito labiau už kitus. Vien vardų žmonėms skirti ėmė nebepakakti. Reikėjo tiksliau nusakyti asmenį, kad jis išsiskirtų iš kitų. Todėl prie vardo imta dėlioti tam tikrus pažymimuosius žodžius: tėvo vardą, amato, kilmės ar gyvenamosios vietos pavadinimus, visokias pravardes. Tókius pažymimuosius žodžius šiandien vadiname prievardžiais.

Krikštijami lietuviai tapo dvivardžiai: šalia senovinio vardo ar prievardžio jie gavo dar krikščionišką vardą. Iš pradžių krikščioniški vardai nebuvo populiarūs, skambėjo svetimai, nesuprantamai. Be to, paprastus žmones (ne kilminguosius) dažniausiai krikštijo dideliais būriais, atskirai vyrus ir atskirai moteris, duodami visam būriui (pavyzdžiui, viso kaimo gyventojams) vieną vardą, todėl jis netiko asmeniui išskirti. Taigi dar ilgą laiką šalia krikščioniško funkcionavo ir senasis tautinis vardas. Tačiau oficialiuose dokumentuose nuo pat krikšto įvedimo žmonės būdavo įvardijami dviem vardais: krikščioniškuoju ir senuoju tautiniu. Krikščioniškasis būdavo rašomas pirma, pavyzdžiui, *Mykolas kitaip* (lotyniškai *alias*) *Minigaila*. Greit žodelį *kitaip* (*alias*) imta praleisti, taigi *Mykolas Minigaila*. Šiandien toks įvardijimas mums atrodo kaip vardas ir pavardė. Tačiau tada pavardžių dar nebuvo. Pavardė – paveldimas asmenvardis, o čia *Minigaila* tebuvo antrasis, tautinis (ne krikščioniškas) vardas.

Senieji tautiniai vardai nelengvai užleido vietą krikščioniškiesiems. Žmonės ilgą laiką pirmenybę teikė seniesiems, saviems vardams, neretai juos įrašydami vietoj svetimų krikštavardžių, t. y. prieš prievardį (būsimąją pavardę), pavyzdžiui, *Gedvilas Mileikaitis* (*Gedvilas* – senasis tautinis dvikamienis asmenvardis, *Mileikaitis* – tėvavardis, kuriuo įvardijamas *Mileikos* sūnus), *Norbutas Rimeika* (abu tautiniai asmenvardžiai, pirmasis – dvikamienis, antrasis – dvikamienio trumpinio *Rimas* vedinys su priesaga *-eika*), *Butrimas Girdžiūnas* (irgi abu tautiniai asmenvardžiai, kurių pirmasis yra senovinis dvikamienis vardas, o antrasis – tėvavardis, padarytas iš dvikamienių trumpinio *Girdys* ar *Girdžius*, išplėsto patronimine priesaga *-ūnas*) ir pan.

Pavardės atsirado vėliau, jos susidarė per ilgą laiką, veikiamos įvairių ekstralingvistinių veiksnių: istorinių, socialinių, politinių, kultūrinių ir kt. Tai daugiausia tyrė Vitalija Maciejauskienė, šiuo klausimu parašė knygą ir paskelbė daugybę straipsnių. Nesileidžiant į smulkmenas čia bus nurodyti tik patys svarbiausi dalykai. Pagrindinis veiksnys, lėmęs pavardžių atsiradimą, buvo minėtas reikalas išskirti asmenį iš bendravardžių žmonių, kurių vis daugėjo. Pavardėmis virsdavo tiek senieji dvikamieniai vardai, tiek šių trumpiniai, taip pat pravardinės kilmės asmenvardžiai, krikštavardžiai, ypač jų liaudiniai variantai, ir visokie šių asmenvardžių priesaginiai vediniai. Ypač daug pavardžių kilo iš tėvavardžių, bene populiariausios prievardžių rūšies. Lietuviai nuo palyginti senų laikų, užuot sakę, pavyzdžiui, *Daugirdas Vismanto sūnus* ėmė sakyti *Daugirdas Vismantaitis*, taigi vartojo tėvavardį su priesaga *-aitis*. Tam reikalui tiko ir kitos priesagos.

Ilgą laiką tėvavardžiai buvo tik prievardžiai, galiojantys vienai kartai, nes, sakysime, Daugirdo Vismantaičio sūnų Gedgaudą vadino jau ne *Vismantaičiu*, bet *Daugirdaičiu*, o šio sūnų – *Gedgaudaičiu* ir t. t. Ilgainiui tėvavardžiai ėmė netekti savo senosios prievardžio funkcijos – įvardyti asmenį pagal tėvą, ir tapo pastoviu asmenvardžiu, paveldimu visoms kartoms, taigi tuo, ką šiandien vadiname pavarde. Tai savo ruožtu stimuliuojo patį pavardėjimo vyksmą.

Asmenvardžių paveldimumas turėjo lemiamą reikšmę pavardžių atsiradimui. Pavardė iš visų asmenvardžių tuo ir išsiskiria, kad yra paveldima. Tai svarbiausia jos ypatybė. Norėdami nustatyti bet kurio šaltiniuose esamo asmenvardžio statusą – ar tai pavardė, ar dar tik prievardis – turime išsiaiškinti, ar jis buvo paveldimas.

Kada atsirado pavardės, nustatyti nėra paprasta. Reikia turėti tokių istorinių šaltinių, kuriuose būtų rašoma apie kelias žmonių kartas ir nurodomas minimų asmenų giminystės laipsnis: kas kieno tėvas, kas sūnus, kas vaikaitis ir t. t. Tokių šaltinių labai trūksta. Dažniausiai išvadas tenka daryti tik iš užuominų, netiesioginių faktų, todėl jos neretai būna apytikrės, spėjamo pobūdžio.

Iš visų iki šiol sukauptų duomenų matyti, kad lietuvių pavardės atsirado ne staiga, bet per ilgą laiką, taigi pavardėjimas buvo ilgalaikis vyksmas, be to, labai sudėtingas.

Įvairiose pasaulio šalyse pavardės atsirado ne tuo pačiu laiku ir skirtingomis aplinkybėmis. Antai Pietų Vokietijoje jos ėmė rasti nuo XII a. vidurio, o Šiaurės Vokietijoje – vėliau, XIII–XIV a., nors kai kur kaimuose jų neturėta dar net XVIII a. Tame amžiuje (XVIII a.) kaimuose vietomis pavardžių neturėjo ir lenkai, o Rusijoje jų kai kur nebūta net XIX a., Sibire – XX a. pradžioje. Latvijoje pavardės oficialiai įsigalėjo nuo 1800 m., o Islandijoje jos dar tik mūsų laikais formuojasi.

Lietuvoje pavardės ėmė rasti nuo XIV a. pabaigos ar XV a. pradžios, o tasai procesas baigėsi XVIII a. pabaigoje. Taigi mūsų pavardžių – paveldimų asmenvardžių – kūrimasis užtruko net apie 300 metų.

Anksčiausiai pavardės įgijo didikai ir šiaip privilegijuotų sluoksnių žmonės. Tai buvo susiję su turto, dvarų ir kitų objektų paveldėjimu, dokumentų įforminimu. Turint paveldimus dvarus, paveldimus herbus, reikėjo ir paveldimo asmenvardžio, bendro šeimos bei giminės pavadinimo. Juo dažniausiai tapdavo senasis tautinis asmenvardis.

Didikų pavardžių atsiradimą gražiai iliustruoja Radvilų pavyzdys. Šios daug amžių garsios giminės pradininkas buvo *Astikas*. Jis turėjo sūnų vardu *Radvila* (senesnė forma – *Radvilas*), kuris svetimkalbės raštinės dokumentuose vadinamas *Radiwilł Ostikowicz*, taigi Radvilas Astiko sūnus. Šio sūnus Mikalojus įrašytas *Mikołaj Radiwilłowicz* – Mikalojus Radvilo sūnus. Jo sūnus Jurgis vadinamas *Jerzy Mikołajewicz Radziwilł* – Jurgis Mikalojaus sūnus Radvilas arba trumpiau

Jerzy Radziwiłł – Jurgis Radivilas. Jurgio sūnus Mikalojus vadinamas *Mikołaj Juriewicz Radziwiłł* – Mikalojus Jurio (t. y. Jurgio, kitas šio krikštavardžio variantas) sūnus Radivilas. Jo du sūnūs įrašyti: *Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł* – Mikalojus Mikalojaus sūnus Radivilas ir *Krzysztof Mikołajewicz Radziwiłł* – Kristupas Mikalojaus sūnus Radivilas. Čia aiškiai matyti, kad paveldimas tampa giminės pavadinimas *Rad(i)vilas* (dėl lenkiškos tarties skiemuo *di* svetimkalbiuose šaltiniuose ilgainiui virto *dzi*).

Didikais sekė bajorai, apskritai privilegijuotasis gyventojų sluoksnis. Paprasta liaudis dar ilgai pavardžių neturėjo. Jos anksčiau atsirado miestuose, ypač didžiuosiuose, vėliau – kaimuose. Didikų ir kilmingųjų aplinkoje pavardės galutinai įsitvirtino XVI–XVII a., kada kiti gyventojų sluoksniai dar apsieidavo be pavardžių. Dokumentuose paprastai būdavo įrašomas prastuolių tik vardas, kartais tik tėvavardis ar pravardė, prie kurių prireikus pridėdavo dar gyvenamosios vietovės pavadinimą. Taip būdavo kartais daroma net XVIII a., pavyzdžiui, *Mikolajunas ex villa Narbuty* (Mikolajūnas iš Narbutų kaimo) 1742 m., *Kieburis de villa Darguże* (Kiburys iš Dargužių kaimo) 1742 m., *Ieraytis de pago Podziuny* (Jaraitis iš Puodžiūnų kaimo) 1702 m., *Kuszleyko z Poszylia* (Kušleika iš Pašilės) 1690 m. ir t. t. Tokie parašymai, žinoma, nereiškia, kad šie asmenys neturėjo krikšto vardų, gal net pavardžių, bet, matyt, oficiali vardo ir pavardės vartoseną dar nebuvo būtina.

XVIII a. pabaigoje pavardės iš esmės jau buvo susidariusios. Tai susiję su gyventojų registracijos poreikiais. Prasidėjus gyventojų surašymui, įvedus pasų sistemą žmonės imami nuosekliai vadinti dviem asmenvardžiais: vardu ir (paveldima) pavarde. Kas pavardės dar neturėjo, tam įrašydavo vartotą pravardę (plg. dabartinės pavardės *Aukštakojis, Berañkis, Didžgalvis, Grikpėdis, Kušlỹs, Peštukas, Rėksnỹs, Rūdis* ir kt.), o kas ir pravardės neturėjo, tam įrašydavo tėvavardį, kuris nuo šiol tapdavo paveldimas, taigi virsdavo pavarde.

Galutinės datos, kada pasibaigė lietuvių pavardžių formavimasis, nėra, t. y. Lietuvoje nebuvo išleista jokio pavardės reglamentuojančio juridinio dokumento. Kiek kitaip atsitiko mūsų artimiausių kaimynų latvių kalboje – ten po baudžiovos panaikinimo XIX a. pradžioje ir vėliau buvo išleisti įsakymai, reikalaujantys, kad visi valstiečiai turėtų pavardes.

Vardai XVIII a. buvo be išimties krikščioniški. Tautiniai vardai visiškai nugrimzdo į užmarštį. XVII, XVIII a. lietuviui, matyt, net į galvą neateidavo, kad vaiką būtų galima krikštyti *Výtautu, Algimantu, Rimgaudu* ar *Audronė* – lietuviai buvo tik *Anūprai, Gracijōnai, Tadaūšai, Pėtrai, Póvilai, Dominỹkai, Antānai, Motiėjai*, o lietuvės – *Agōtos, Agniėškos, Marijōnos, Uršūlės, Rozālijos, Kātrės, Pėtrės...*

Taigi galima daryti išvadą, kad Lietuvoje pavardžių atsiradimo procesas, prasidėjęs XIV–XV a. sandūroje, kiek pagreitėjęs XVI a., ypač suintensyvėjęs XVII a., baigėsi dar po šimtmečio, XVIII a. pabaigoje. Šiuo atveju lietuviai nebuvo kokia išimtis Rytų Europoje. Maždaug tuo pačiu metu, gal net kiek vėliau, pavardės formavosi Rusijoje, iš dalies Gudijoje ir Ukrainoje.

Šių eilučių autorius ištyrė žmonių įvardijimo sistemą Vilniaus mieste XVII a. pradžioje. Tam panaudojo to meto parapinės Šv. Jono bažnyčios 1602–1615 m. sutuoktusių ir 1611–1616 m. krikšto registracijos knygas, saugomas Lietuvos valstybės istorijos archyvė. Dabartinė mūsų dvinarė sistema (*vardas + pavardė*) nebuvo tada dar nusistojusi ir juo labiau vienintelė. Ji buvo būdinga tik daliai miesto gyventojų, iš privilegijuočiausių luomų kilusioms šeimoms. Tyrimai parodė, kad XVII a. pradžioje tas pats prastuomenės asmuo galėjo būti įvairiai pavadintas: tai prie jo krikšto vardo būdavo pridėdamas tėvavardis, tai nurodomas amatas, tai prirašoma pravardė ar pan. Vienos nusistojusios ir visiems privalomos asmens įvardijimo sistemos tada dar nebuvo. Neretai vienu kartu pavartojami keli nusakymo būdai. Net tais atvejais, kai asmuo užrašytas vienu asmenvardžiu, dažnai nebūna visai aišku, kas tasai asmenvardis: vardas ar pavardė? XV–XVI a. šaltiniuose tai greičiausiai vardas, bet XVII–XVIII a. šaltiniuose gali būti ir pavardė, ypač jeigu tas asmenvardis turi atitikmenų dabartinėse mūsų pavardėse, pavyzdžiui, tokie parašymai: *Butkus, Grykszas, Jonikas, Szymkus, Żadeykis* (plg. dab. pavardės *Bùtkus, Griķšas, Jonikas, Šimkus, Žadeĩkis*).

Gyvojoje kalboje vykęs pavardėjimas galėjo nesutapti su tuo, kuris atspindimas svetimkalbiuose istorijos šaltiniuose. Aleksandro Vanago nuomone, tai akivaizdžiai patvirtina

ryškus šių dienų oficialiosios pavardžių darybos skirtumas nuo pavardžių darybos gyvojoje kalboje, ypač tarmėse. Oficialiosios vyrų pavardės iš viso, galima sakyti, nebesudaromos: sūnus gauna tėvo pavardę ir perduoda savo palikuonims. Taip yra jau ne vieną šimtą metų. Tačiau tarmėse vyrų pavardžių daryba yra labai įvairi, kaip ir moterų pavardžių daryba, iš dalies atspindima ir oficialiojoje vartosenoje. Nevedusių vyrų pavardės tarmėse sudaromos su priesagomis *-aitis* (*Šimkus* – jo sūnus *Šimkaitis*), *-ėkas* (*Macijauskas* – *Macijauskėkas*), *-elis* (*Liutkus* – *Liutkėlis*), *-ėlis* (*Gėdgaudas* – *Gėdgaudėlis*), *-ėlius* (*Būtкус* – *Butkėlius*), *-ėnas* (*Grinius* – *Grinėnas*), *-ynas* (*Beñdorius* – *Bendorýnas*), *-okas* (*Švāžas* – *Švažiōkas*), *-uitis* (*Vānagas* – *Vanagūtis*), *-ukas* (*Kaņčius* – *Kančiūkas*), *-ūkas* (*Savickas* – *Savickiūkas*), *-utas* (*Talačkà* – *Talačkūtas*), *-utis* (*Kurapka* – *Kurapkūtis*), *-ūtis* (*Galdikas* – *Galdikūtis*) ir t. t.

Kadangi pavardžių formavimosi laikais Lietuvos valstybinių įstaigų rašomoji kalba buvo vadinamoji slaviška raštinių kalba, o vėliau (oficialiai – nuo 1697 m.) – lenkų kalba, tai dokumentuose asmenvardžiai būdavo pateikiami su slaviška fonetika ir morfologija. Tai labai sudarkė mūsų pavardes. Bet čia jau kita tema.

Iš pateiktos istorinės lietuvių įvardijimo apžvalgos matyti, kad sunku nustatyti šaltiniuose po krikšto vardo esamo asmenvardžio statusą: prievardis ar jau pavardė. Todėl aptardami senųjų laikų asmenis turime *pavardės* terminą vartoti apdairiai ir atsargiai. Nepiktnaudžiaukime juo. Geriau stenkimės išsiversti terminu *asmenvardis* ar pan. Kas kita, žinoma, kai kalbame apie šių dienų ar nesenų laikų asmenis. Čia *pavardės* termino vartojimas nekelia jokių abejonių – jis gali ir turi būti nuosekliai vartojamas.

„Gimtoji kalba“, 2010 11 3–8